

- V. Raisz Rózsa 2008b. Alakzat és szemantika. In: Szathmári István. (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 54–56.
- Reboul, Anne – Moeschler, Jacques 2000. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1997. *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Helikon Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Vajda András 1998. A modern költészet retorikája. In: *Költészet és retorika*. Universitas Kiadó. Budapest. 387–493.
- van der Wouden, Ton 1996. Litotes and downward monotonicity. In: *Negation: a notion in focus*. Wansing, Heinrich (ed.) Walter de Gruyter. Berlin. 145–168.

Eőry Vilma

Időszerkezet egy Esterházy-regényben

Az idő és az időt kifejező nyelvi formák A szív segédigéiben

1. A posztmodernnek nevezett epikában maga a nyelv központi helyet foglal el: a mű minden más valóságtól különbözik, a nyelvben, a mű nyelvében létezik. Miközben ez a nyelvfilozófiai felfogás már a 20. század első fele óta formálódik az irodalomban is (pl. Kosztolányi, Márai, Ottlik epikájában), az utóbbi évtizedek tették általánossá (gyakorivá de nem kizárólagossá) a magyar irodalomban, elsősorban Esterházy prózájában (Olasz 2.). Azt gondolhatnánk, hogy a „tiszta nyelviség” elmélete tágra nyitja a teret a nyelvész stíluselemző előtt, ilyen egyszerűen azonban ez nem igaz. A tágasság egyben korlátot is szab a stíluselemzőnek: csak a (lehetséges) nyelvfilozófiai szemléleten keresztül közelíthet a műhöz (ahogy az azért már korábban is elvárható volt, az egyszerűbb „filozófiájú” művek elemzésekor is).

De a korlát nem csak ebben rejlik. Az alkotók hitet tesznek amellett, hogy mivel a mű a nyelvben való megalkotottságban létezik, a valóságos világ igazsága nem kérhető számon rajta. Esterházy így fogalmaz A szív segédigéi előszavában: „Nem használok a nyelvet (=hagyományosan), nem akarom felismerni

az igazat”, tehát a szövegvilág szuverenitását hangsúlyozza. Műveiben valóban sok a kifejezetten belső, nyelvi effektus, számtalan utalás van azonban bennük a művön kívüli világra is. A kettő szétválaszthatatlansága, ill. legfőbb filológiai-esztétikai szétválaszthatósága nehezíti tehát tovább az elemzést.

A posztmodern és az idő fogalma

Ha a posztmodern epikát nagyon leegyszerűsítve akarjuk jellemezni, legfontosabb ismérve a nyitottság (=nyitott mű), amelyre az elbeszélői alternatívítás jellemző, nehéz a narráció, hiszen maga az elmondhatóság középponti probléma, maga a mű pedig mindezek miatt dekonstruált.

Milyen az időfogalom ebben a dekonstruált epikában, Esterházyban? Különböző műveiben fogalmazza meg az idővel kapcsolatos véleményét, általában az ellentmondások miatti kételyeit:

az epikai idő töredezettségét:

*„Engem is igen megvisel ez a dolog, hogy így töredezzve, az **időben előrehorkanva és vissza, mint egy kerge pók járunk a történet csillogó csepepei között.**” (Termelési-regény 1979),*

az idő végtelenségét:

*„Az én **végtelen időm** a teknősbékáé. Az a **végtelen idő**, amíg Akhileusz utolér. **Mindig van tanú.**” (Hrabal könyve 1990),*

a valóságos és az epikai idő összeegyeztethetetlenségét:

*„... én azt látom magamon, hogy nagyon is ki vagyok szolgáltatva a konkrét pillanatnak. Ez a Termelési-regényben látszik a leginkább, a reménytelen versenyfutás a történettel, a történet írásával, a **regényidőnek a valóságos idővel való összefolyása, plusz-mínusz az ábrázolt idő.**” (Birnbauer: Esterházy-kalauz. 1991),*

a történet alinearitása és az írás folyamatának, ill. a leírt szövegnek a linearitása közti ellentmondást:

*„...én a kezdet kezdetén ... gondoltam el így az egészet... szavak, nagyobb egységek, történetek, amik vándorolnak, modulok! ... Egy könyvben azonban minden **egymás után** jön. Ez egy **örök probléma**” (Birnbauer: Esterházy-kalauz. 1991).*

A dekonstruktív epika időfogalma összetett és ellentmondásos tehát, s a művekben az időszerkezet várhatóan ugyanolyan dekonstruktív, mint narráció, amellyel az időszerkezet szoros összefüggésben van.

2.2. Az idő A szív segédigéiben

A regény az anya betegségének, halálának és gyászolásának története, de valószínűleg ennél sokkal komplexebb: a halál és az írás, a lét és a nemlét, az én és a nem én kettősségének megközelítése (vö. Szabó 1.) (a szöveg tovább differenciálható értelmezési lehetőségeitől a továbbiakban nagyrészt eltekintek, hiszen ezekről irodalomtudományi dolgozatokban olvashatunk, másrészt pedig a választott téma miatt, az idő középpontban tartása érdekében).

Központi időkategóriái tehát az életidő:

*„Aki él, nem rejtőzhet el. Lassan minden megtörténik az emberrel. Zsugorodik a zsugori **idő**”*,

az időből való kiszakítás vágya – a halál időtlensége:

*„Isten országa – a beteljesedett **idő** – az a **pillanat**, amelyben az ember így szólhat: maradj...”*,

a halál végtelensége vs. az élet a gyásszal együtt:

*„Bánat és **végtelenség**. Sovány horpaszú kutyák iramodnak nesztelenül, bordáikat mintha vesszőkből fonták volna. Varjak rebbennek a táj fehér sebeiben. Persze, persze, a **feledés**, az **elmúlás** – de hol is hagytam abba? Mégis **élek**, mégis nehéz, anya, mégis nehéz”*.

Az időtlenségen és időbeli végtelenségen kívül azonban jellemző még az írásra a töredezettség, valamint a váltások (az időbelieké is) elmosódottsága.

3. A regény időszerkezete

3.1. A regény szerkezete és az idő

A regény szűkebb témája, a megírásra készítő közvetlen ok az anya halála. Már ez önmagában megteremti a nehezen leírhatóság helyzetét: a halál **időtlenségét**, tehát egy **időbeliséggel nem rendelkező** dolgot kell az írásnak lineárisá, **időbelivé** tennie.

Az anya halálán kívül jelen van azonban a fiú halála is, ezáltal a lét-nemlét kérdéseinek sokfelé kiágazó szövedéke, a lineáris elmondhatóság így még nehezebbé válik. Milyen konstrukciót ölt a végül is elmondott szöveg?

A regény szerkezetének fő pillére a narrációs szerepcsere: az elbeszélő fiú helyét egy idő után átveszi az elbeszélő anya. Ez a pozícióváltás a szöveg fordulópontját jelentő fekete oldalnál megy végbe, amely nagyjából a könyv közepén található, hol az elmúlásról mint az írás tárgyáról szóló diszkurzivitásban váltás történik, a narrációs szerepet az anya veszi át:

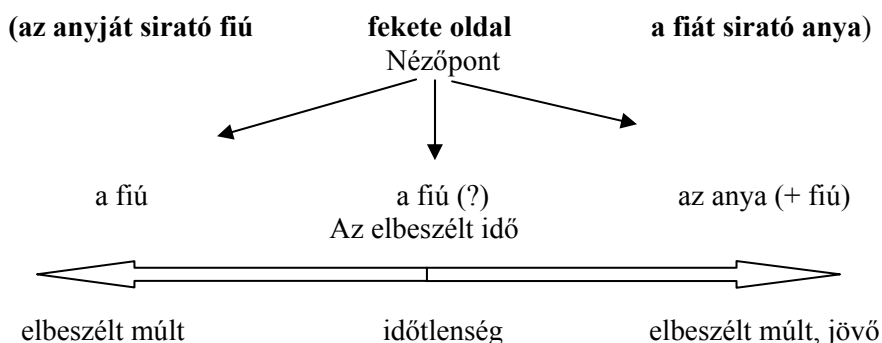
Elbeszélő		Elbeszélő
az anyját sirató fiú	– fekete oldal	– a fiát sirató anya
	(a könyv közepe)	
26 oldal		31 oldal (24 + 7)
Az anya halála		A fiát gyászoló anya
A temetés		Az anya emlékképei
A fiú az anya halála után		Fiatemetésének elképzelése

A könyv utolsó hét lapja megint az anya haláláról szól, mintegy keretet adva az elbeszélésnek.

Az elmúlás mint középponti motívum végig jelen van az anya, majd a fiú halálával, az ezek körüli gondolatokkal, emlékezésekkel. De még az intertextusok is ebbe az irányba mutatnak: ezek általában régi, régebbi szövegek, a múlt rekvizitumai. Az elmúlás atemporalitásának jelei mind motívumokban, mind a könyv vizuális képében megjelennek. Az egyik legszembetűnőbb atemporalis szimbólum az alef motívum (Borges: Az Alef): egy titokzatos gömb, amely időtlenségében a világegyetem egészét tükrözi (összevethető R. Barthes szövegfogalmával*: a szöveget mint galaxist, mint végtelent képzelel el). Az elmúlás időtlenségének vizuális jelei a számozás nélküli lapok, a gyászkeretes oldalak és a fekete oldal. A számozás nélküli lapok, mivel megzavarják a szöveg hagyományosan jelölt linearitását, az időtlenségre utalhatnak. A gyászkeretes oldalak vizuálisan a gyászjelentéseket idézik, az így elhatárolt szövegrészei pedig a tér- és időbeli végtelen egy-egy szeletét jeleníthetik meg. Maga a fekete oldal szerkezetileg és motivikusan is központi helyet foglal el: önmagában lehet a gyász szimbóluma, de a végtelen halál, a semmi metaforája is. Egyes értelmezések szerint van a regénynek egy ödipális vonulata is (amelyben az apa nagyrészt mint vetélytárs, sőt mint ellenfél van ábrázolva), amelynek ugyancsak csúcspontja, fordulópontja metaforikusan is a fekete oldal.

A narrációs szerepcsere a kettősségek közül (a halál és az írás, a lét és a nemlét, az én és a nem én) az én és a nem én kettősségét teszi szerkezeti szinten is jól kimutathatóvá:

* „Képzelnünk el először egy olyan szöveget, amely maga a diadalmas pluralitás, amelyet nem szegényít el az ábrázolás (az utánzás) semmiféle kényszere. Ebben az ideális szövegben számos és sokré-
tű hálózat akad, amelyek úgy alkotnak játéktérrel egymással, hogy egyik sem képes elfedni a másikat. Ez a szöveg nem a jelentettek struktúrája, hanem a jelentők galaxisa: nincs kezdete, reverzibilis, több bejáratral rendelkezik, melyek közül egyik sem nyilvánítható nyugodt szívvel főbejáratnak. A szöveg által mozgósított kódok a végtelenbe vesznek” (Barthes 1997. 16).

A kétféle nézőpont összemosza az élő és a holtat, a gyermeket és a szülőt, kérdésessé teszi az élet és halál határain kívül az én és a nem én határait is. A narráció időszervezete követi ezt az összemosódó kettősséget, az idő nagyrészt a múlt a fiú és az anya beszédében is, ez tehát az eddigiekhez hasonlóan inkább összemos, mint elkülönít. A másik szerkezetalkotó idő paradox módon az időtlenség, amely elsősorban a szerkezeti közép- és fordulópontonál levő fekete oldalnak, valamint a már említett számozatlan és keretezett oldalnak vizuális metaforával kifejezett időtlensége. A szövegben az általában elbeszéli múlt és az időtlenség azonban ugyanúgy összemosódik, mint az eddig említett kettősségek

3.2. A szerkezetalkotó idő és a nyelvi idő

A regény időszervezetének szerkezetalkotó tényezői természetesen megjelennek nyelvi síkon is. A narrációs szerepcserének mint fő szerkezeti elemnek a következménye az alanyban végbemenő hasadás, amely a jelentés síkján az én megfogalmazhatatlanságát, egyértelműen meghatározhatatlan voltát jelentheti. Nyelvi formákkal a kettősség, a hasadáshoz vezető szerepcsere ugyanolyan nehezen fogható meg, mint a mű jelentésében az én megfogalmazása: mindkét elbeszélő-szereplő egyformán egyes szám első személyben beszél. Az egyes szám első személyűség vonatkozása tehát csak a szöveg egyéb elemeiből olvasható ki. A grammatikai idő azonban némileg differenciálja a két elbeszélő-szereplő szövegét:

A közös rész a két mondatban „Az Atyának és Fiúnak” liturgikus mondat-, illetve szövegrészlet (a teljes mondat, illetve szöveg: Dicsőség az Atyának és Fiúnak és a Szentlélek Istennek, miképpen kezdetben, most és mindenkor és mindörökkön örökké, Ámen!), ez egyértelműen szakrális tartalmú, miközben lehet deszakralizált jelentése is, különösen az egész mű ismeretében: az apa-fiú kettősség.

Az utolsó bekeretezett lap utolsó mondata azonban tartalmaz egy Pascal-vendégszöveget is: „*Amikor valamely művet írunk, legutoljára tudjuk meg, mivel is kezdjük.*” (Pascal: Gondolatok, 19. rész). Ez elsősorban az írásra, az írás egész voltának összefüggéseire utal, de az írás és az idő viszonyára is: az alkotás lineáris folyamata és a szöveg egészként való létezésének kettősségére, a kezdet és a vég összefüggésére. A közös szövegrész, „*Az Atyának és Fiúnak*” ezt a pascali „elvárást” teljesíti, tulajdonképpen időtlenül, implicit idővonatkozásokkal. Mint egyházilag kanonizált szöveg részlete a múltat (esetünkben az apai szöveget) jelenti inkább (az *Atya* és az *apa* egymásba játszása is ezt erősíti). S ugyancsak mint kanonizált és begyakorlott szöveg felidézi a mondat folytatását, s annak a kezdeten és a jelenen keresztül az örökkévalóságra vonatkozó érvényét: *kezdetben, most és mindenkor és mindörökkön örökké.*

b) Egy másik ilyen szövegrészlet a fekete oldal feketeségét éppen az oldal közepén fehérrel megtörő három mondat együttese:

„Zengő érc vagyok és pengő cimbalom! Rohadjon meg mindenki. Gyűlöllek.”

A szeretet himnuszából (Pál apostol első levele a korinthusiakhoz, 13. rész) való az első mondat, de kiemelve nemcsak szöveg-, hanem mondatkörnyezetéből is: „Szólhatsz az emberek vagy az angyalok nyelvén, ha szeretet nincs bennem, csak zengő érc vagyok és pengő cimbalom”. A vendégszöveg utalhat tehát a szeretetre, de a műben szereplő rész egyértelmű felkiáltó mondata inkább az „ürességet” jelöli, éppen a szeretet hiányát. De értelmezhető a kimondhatatlanság metaforájaként is, hogy a leírt sok szó hiábavaló, a fontos, a lényeg megfogalmazhatatlan. A másik két mondat a düh és a gyűlölet indulatos kifejezése. A mondatok kulcsszerepe éppen az átmenetiségben mutatkozik meg: nem tudjuk ki beszél, talán inkább a fiú, de vannak olyan értelmezések is, hogy az anya (vö. Szele 5). Az itt bekövetkező alanyhasadásra utalhat a szövegrészben levő stílustörés: a bibliai költői metafora és a szlengesen durva, második mondat között törés van, de kiegyenlíti az erőteljes, de stilisztikailag semlegesebb harmadik mondat, a „*Gyűlöllek*”.

A mondatok mindegyike jelen idejű, eltérnek tehát az első rész általános grammatikai idejétől, és átvezetnek a 2. részbe, ahol a jelen idő a domináns. De az írás nehézsége, a hiány miatti indulat és a szeretettel néha összekapcsolódó gyűlölet mint a könyv lényeges elemei a jelenvalóság erejével jelennek meg itt, a szöveg váltó- és fordulópontján.

c) A harmadik a zárómondat:

„*Mindezt majd megírom még pontosabban is*”

Ebben egyrészt az írás elégtelensége, kudarca jelenik meg, amely már bekövetkezett, de a majdani megismételhetőségbe vetett hit is, az írás, mondás jelenbeli sikere azonban ki van zárva. A *mindezt* anafora a leírtakra vonatkozik, a *majd megírom* a jövőre, a pontosabb írás szándékára, de benne van a jelen is, az elbeszélő origója, amelyből nézve a múlt múlt, és a jövő jövő.

4. Zárásul

A szöveg időszerkezete a szöveg struktúrájához hasonlóan szétszabdalt, ige-idő-használata sokszor esetleges. A szétszabdaltság, a töredezettség az időszerkezetben része a mű hiányt, elfojtottságot jelölő egyéb jeleinek. Ahogy a grammatikai idő egyhangúsága, a tendenciaszerű variálódás ellenére is, az állandó körforgás, az örökkévalóság metaforikus jeleként értelmezhető.

Irodalom

A használt kiadás: Esterházy Péter: A szív segédigéi. Magvető, Budapest, 1985.

Barthes, Roland: S/Z. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

Genette, Gerard: Az elbeszélő diszkurzus. In: (szerk.) Thomka Beáta: *Az irodalom elméletei* I. Jelenkor Kiadó, 1996. 61–98.

Kulcsár Szabó Ernő: *Esterházy Péter*. Kalligramm, 1996.

Olasz Sándor: Családfamászás. www.jamk.hu/ujforras/010712.htm

Schrodt, Richard: Tempus, Zeit und Text: Von der Versinnlichung der Zeit im literarischen Umfeld. www.univie.ac.at/Germanistik/schrodt

Szabó Gábor: Ragaszthatatlan szív. Esterházy Péter: A szív segédigéi. *Forrás* 2000. április <http://www.forrasfolyoirat.hu/>

Szele Zsófia: „Megírt” tartomány. Esterházy Péter: A szív segédigéi. http://mek.niif.hu/02100/02125/pdf/18_szele.pdf

Vater, Heinz: *Einführung in die Zeit-Linguistik*. Gabel Verlag 1991.